

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.5

Ewa Deptuchowa

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

Jeszcze o aoryście w staropolszczyźnie

Słowa kluczowe: aoryst, czas zaprzeszyły, staropolskie rotły przysięg sądowych

Key words: aorist, plusquamperfectum, mediaeval oath courts

W *Słowniku staropolskim* (dalej: Sstp) w wykazach form czasowników znajdują się (obok reliktowych form imperfektu) formy aorystu¹. Tych poświadczeń w materiale Sstp jest bardzo mało. W staropolszczyźnie aoryst jako czas przeszły o aspekcie dokonanym był już kategorią martwą. W tekstach staropolskich zachowały się resztki aorystu oraz postaci dowodzące upodobnienia się aorystu i imperfektu we wszystkich formach oprócz 2 i 3 os. lp. Zatarła się też różnica ich znaczenia (por. Łoś 1927: 291). Gramatyki poświęcają tym formom należyłą uwagę, starając się pokazać ich funkcję i zasięg występowania. Na występowanie jednakże tych form w polskich za- bytkach językowych najstarszej doby piśmiennej ma wpływ to, że zachowane tek- sty to w dużym stopniu teksty przepisywane ze starszych wzorców lub tłumaczone, wprawdzie najczęściej z łaciny, ale też z języka czeskiego (jak np. *Biblia królowej Zofii*²). Bogactwo poświadczeń form aorystu w staroczeszczyźnie w tej jego pierwot- nej funkcji przedstawia Jan Gebauer (por. Gebauer 1909).

Redakcja Sstp stanęła również przed zadaniem sklasyfikowania tych form w wykazach form gramatycznych dla danych haseł. O ile poświadczenia dla aorystu w 1. os. lp. oraz 3. os. lm. (por. Sstp np. **Mówić** aor. 1. sg. *mołwich* Fl 119, 6 i **Począć** aor. 3. pl. *poczęchq* Kśw ar 6), których formy były jednoznaczne nie stanowiły problemu, to już w wypadku 3. os. lp. opracowujący *Słownik* stanęli przed koniecznością doko- nania pewnych rozstrzygnięć. Wiązało się to z tymi przykładami, w których wystę- powały czasowniki mające takie same końcówki w praesens i aoryście (np. *zaślubić*,

¹ Trzeba przypomnieć, że w Sstp wykazy form są opracowane w wypadku wystąpienia co najmniej 4 poświadczeń różnych form dla danego hasła. W *Suplemencie* do Sstp określa się każdą zidentyfikowaną formę.

² Dalej skrót BZ; rozwiązania skrótów źródeł Sstp por. *Opis źródeł Słownika staropol- skiego*, pod red. W. Twardzika we współpracy z E. Deptuchową i L. Szlachowską-Winiarzo- wą, Wydawnictwo LEXIS, Kraków 2005.

oblec, pokropić). Problem zatem stanowiły te formy aorystu, których formy 3. os. lp. były homonimiczne z formami praesens. W klasyfikowaniu pod względem formalnym danego poświadczenia brano pod uwagę podstawę łacińską (np. w tekstach religijnych) czy czeską (np. w BZ). Łacińskie perfectum i czeski aoryst wskazywały na czas przeszły i kazały polską formę traktować jako aoryst, a nie praesens. Także w tekstach, które nie miały takiej podstawy w łacinie czy w czeskim (nie umożliwiały takiego porównania), powinien o zaklasyfikowaniu danych postaci zdecydować szerszy kontekst, wskazujący na indykacyjny charakter wypowiedzi lub na użycie trybu warunkowego. Powinno się zadbać o to, aby rozstrzygnięcie nadało wypowiedzi właściwy sens. Dotyczy to m.in. rot przysięg sądowych. Od początkowych tomów (zeszytów) Sstp formy 3. os. lp. z BZ, które w aoryście i w praesens były homonimiczne, ale miały w łacinie odpowiednik w perfectum i w czeskim tekście aoryst, czyli znaczenie czasu przeszłego, traktowano na trzy sposoby. W wykazach form oznaczano je albo jako aor. 3. sg. (np.: *Zaszłuby (sc. Jakob) takersz szlub panu bogu (vovit... votum) a rzkøcz BZ Gen 28, 20; Tich pyøcz gynich szerdzy przewleczye k sapadney stronye stanowey BZ Ex 36, 32*), albo (najczęściej) jako formy 3. sg. praes. (np.: *Syni gego... poszwyøczyl y obleczye (vestivit; T: obleče) w suknyø (pro suknye) lnyane BZ Lev 8, 13; Wszyøw maszcz y krew... pokropy Aarona (aspersit super Aaron; T: pokropi) BZ Lev 8, 30*)³. Później, co wiąże się zapewne z wydaniem *Biblii królowej Zofii* wraz z towarzyszącym jej prawdopodobnym wzorcem czeskim (BZ 1965–71), wprowadzono oznaczanie form, którym w czeskim wzorcu odpowiadała ewidentna forma aorystyczna, jako *aor.* lub *aor. a. praes.* (por. np. hasło **Zdjać**: *praes. a. aor. 3. sg.* zejmie BZ Gen 24, 18 czy **Zrzucić** *aor. a. praes. ind. sg.* rzruci BZ Judith 10, 2). Podobnie zresztą zaczęto traktować *Rozmyślanie przemyskie* w miarę opracowywania tego zabytku przez Waclawa Twardzika (Rozm 1998–2004) (por. np. hasło **Zdechnąć**: *praes. ind. a. aor. 3. sg.* zdechnie Rozm 125. 131).

Brak systematyczności w opisywaniu tych form w Sstp wiąże się z licznymi dyskusjami i zapadającymi decyzjami, które przy opracowywaniu jakiegoś kolejnego problematycznego hasła znowu poddawane były w wątpliwość. Podstawowe pytanie, czy pisarz/kopista rozumiał formę *zdechnie* jako ‘zdechł’, otrzymywało odpowiedź „zapewne nie”, więc nawet jeśli my uznamy tę postać za aoryst, to pytanie, czy w świadomości pisarza/kopisty była to forma czasu przeszłego dokonanego, pozostaje bez odpowiedzi. W grę wchodzi jako rozwiązanie uznanie tych form za *praesens historicum*. Zważywszy zaś, że Rozm jest późną kopią wczesnego tekstu, dlaczego wykluczyć aoryst? Czy jest zatem uzasadnienie dla umieszczenia tej kategorii gramatycznej w wykazie form, skoro wiadomo, że już w staropolszczyźnie aoryst był reliktem?

Już także w samych tekstach nie można mówić o porządku co do oddawania tych form. Analiza tekstu BZ (porównanie z tekstem czeskim, a także z Biblią łacińską) pokazuje, że pisarz albo przepisowywał formy aorystu (por. BZ Gen 3, 6: *wziqwszy tego owoca i śnie a da swemu mężu, jenze teze śniadt*; C: *wzie toho owoce y śnie a da gehu swemu muži genž take śnie*; V: *tulit de fructu illius et comedit deditque viro suo*,

³ S. Urbańczyk w komentarzu do BZ zaznacza, że czas teraźniejszy w orzeczeniach jest niezgodny z łac. perfectum i cz. aorystem.

qui comedit), albo oddawał je za pomocą czasu przeszłego złożonego (np. czes. *kaza, obložī, pokloni sie* – pol. odpowiednio *kazał, obłożył, pokłonił sie*), albo w miejscu czeskich aorystów mamy czasowniki w formie czasu teraźniejszego (np. czes. *poče, poje, pade* – pol. *pocznie, pojmie, padnie*), co, można podejrzewać, wynika z niezrozumienia tych form przez pisarza polskiego. Może dla niego były to błędne zapisy, które uznał za stosowne poprawić, np. czes. *kaza* > pol. *kazał*.

Podczas opracowywania i wydawania Sstp pojawiły się wątpliwości, jak traktować formy aorystu w 3. os. lp. tożsame z formami praesens. Co jakiś czas temat traktowania tych form powracał. Szczególnie istotne było to, jak interpretować te formy poświadczane w BZ. Ale nie tylko.

Opracowując hasło **Być**, określono w przykładach funkcję aorystyczną *by* słowa posiłkowego *być* w formie plusquamperfectum (obok conditionalu) – (*by* wyraża 'był'). Por. *Jacuss ranczył za Stasschca, esz myal... popraucz..., a gdi by ('był') tego nye vczinil, tedi Jacuss trzy grziwni Michalcoui ostal* 1398 StPPP VIII nr 6902; *Gesth to Niccolayowo..., tsos (leg. coż) dzersal gest rola..., any Crczonowa nye dzirsal, tsos (leg. coż) by ('był') Crczon cupil* 1444 SKJ III 333; *A gdisz by ('było') syø stalo za ivtra, viwyedze gego na wiszokosc Baal (mane autem facto duxit eum ad excelsa Baal)* BZ Num 22, 41; *Czoszkoli zaslvbila bi ('była') albo slvbila iest, napelni (V: quidquid voverat, atque promiserat, reddet; T: Coż koli zaslibila by neb slabila gest naplni)* BZ Num 30, 15 (Sstp: I 190).

Nie jest tych poświadczeń wiele i, co ważne, pochodzą one również z rot przyśiąg sądowych.

W.R. Rzepka w swoim artykule poświęconym funkcji aorystycznego słowa posiłkowego *by* (por. Rzepka 2001: 203) przytacza za *Gramatyką* J. Łosia przykład wskazujący na możliwość istnienia w staropolszczyźnie czasu zaprzeszłego z aorystycznym słowem posiłkowym *by*. Do przykładu tego dołącza jeszcze trzy poświadczenia zaczerpnięte z Sstp, z których dwa pochodzą z BZ i jedno z zapiski sądowej z 1444 r. W miarę postępu badań szczegółowych nad zabytkami językowymi do tej liczby dołączane są kolejne przykłady (12), np. pochodzące z Rozm, które Rzepka omawia w artykule napisanym wraz z W. Twardzikiem (por. Rzepka 1997). Jednak opracowanie wspomnianego wcześniej artykułu jest wynikiem dokładnego przestudiowania przez Rzepkę wielkopolskich rot sądowych, wydanych przez H. Kowalewicza i W. Kuraszkiewicza (por. Kowalewicz 1959–81), które przynosi nowe poświadczenia dla tej kategorii. Rzepka od razu zaznacza, że poświadczenia te są rzadkie, i stwierdza, że „podobnie zresztą jak nieliczne są w rotach formy konkurencyjne typu: *była wręczyła* (Kal 571; 1418) czy *był za Smysława ręczył* (Gn 201; 1411)” (Rzepka 2001: 205). Na różnice między interpretacją tych poświadczeń z rot przez Rzepkę i Sstp zwróciłam uwagę w swojej pracy⁴.

Niniejszy artykuł traktuję jako jeszcze jeden przyczynek do kwestii aorystu w staropolszczyźnie. Idąc tropem artykułu W. Rzepki, pragnę przedstawić jeszcze trzy przykłady z rot, które powinny wzbogacić zasób poświadczeń dla form aorystu w staropolszczyźnie.

⁴ E. Deptuchowa, *Odpowiedniki czeskiego aorystu w Biblii królowej Zofii*, Wydawnictwo LEXIS, Kraków 2008, s. 71.

Pierwszy z nich w materiale Sstp został zakwalifikowany pod hasłem **2. Stać** jako poświadczenie dla trybu warunkowego i zacytowany następująco: *Testes Dobeslai... contra Dobconem... iurabunt in hunc modum: scimus et testamur..., yze aczby szą stali ktore rany Dobkowi..., thi bi szą staly za yego poczanthkem* 1423 AKPr VIIIa 163 (Sstp: VIII 403). Również pod hasłem **Być** w katalogu form widzimy: „*condit. 3. sg. f. (-)by* stały 1423 AKPr VIIIa 163” (Sstp: I 190). Jednak przeciw takiej interpretacji przemawia fakt, że skoro jest to rota przysięgi sądowej, to zawiera ona zeznanie świadka, który mówi o czymś, co miało miejsce, czyli działo się w przeszłości. Wypowiedź musi mieć charakter indykatywny, gdyż informuje o zaistniałym fakcie, a nie przypuszczający. Wymowę tej rotacji należałoby rozumieć następująco: ‘choć Dobek został ranny, to stało się to dlatego, że on zaczął, np. bójkę’ i powinno się ją zacytować tak: *Acz by* (‘były’) *szą stali ktore* (‘jakieś’) *rany Dobkowi..., thi bi* (‘były’) *szą staly za yego poczanthkem* (w transkrypcji: *acz by* (‘były’) *się staly ktore* (‘jakieś’) *rany Dobkowi, ty by* (‘były’) *się staly za jego początkiem*. Takie rozumienie rotacji, w której mamy czas zaprzeszyły, nie budzi wątpliwości. Potwierdza takie rozumienie zeznań świadka tekst innej rotacji o podobnym charakterze, ale zawierający zwykły czas przeszły, np.: *Jze tso zalowal kmecz o rany na *sotissa, thy szą stali rany za kmeczowem poczatkem* 1441 StPPP II nr 3003.

Kolejny przykład pochodzi z warszawskich zapisek sądowych (ZapWarsz). Cytat brzmi: *Jakom ja gynako nye ranczyła, jano thym obyczayem panv Woythkovi, aczby* (wydawca: *acz-by*) *skazal sąndza..., tho pol kopy za bithą wynq* 1453 ZapWarsz nr 935. W Sstp cytat ten znajduje się po hasłem **Aczby**, które „wprowadza zdanie warunkowe ‘gdyby, si’” (Sstp 1953: I 18). Pod hasłem **Skazać** tego cytatu nie podano, nie wymienia się go też w wykazie form. Analiza semantyczna przykładu pozwala iść za sugestią wydawcy (*acz-by*) i uznać to *by* za aorystyczne *by* w funkcji słowa posiłkowego ‘był’ tworzącego czas zaprzeszyły, tj. *acz by skazał* = ‘był skazał’, przy czym *acz* miałoby znaczenie ‘ponieważ’.

Wreszcie trzeci przykład pochodzi z rot pyzdrcskich i wygląda następująco: *Yakosmy przy tem bili, gdi Zegotha ranczyl kmecza Potra, yako sze ne poddal gbotu (sc. kmieć) pod dzyesancz grzywen, ale czso by prawo skasalo* 1417 Pyzdr nr 505 (Sstp: VIII 221). Pod hasłem **Skazać** w wykazie form podano: *condit. 3 sg. neutr. by skazało*. Jest to jednak niewątpliwy przykład formy czasu zaprzeszyłego z aorystycznym słowem posiłkowym *by* ‘było’. W Sstp w wykazie form powinna być kategoria plqperf. 3. sg. neutr *by* (‘było’) *skazało*. Pod tym samym hasłem odnajdujemy analogiczny przykład z „normalnym” czasem przeszłym: *Iaco Mikosz wsøl na Potrku sprawne quadr<aginta> marcas, ysze mu ye prawo skasalo* 1403 Pozn nr 555, sim. 1402 KsMaz I nr 228, 1427 Kal nr 717. Również Rzepka w swoim artykule przytacza analogiczne przykłady co do treści i formuły rotacji, w których występuje „normalna forma czasu przeszłego”, np. „*Jako to świadczę, jako acz* [‘choć’] **csu uczynił** *Janusz Pawłowi, to uczynił za jego początkiem*” oraz „*Jako to świadczymy, acz by* [‘choć był’] *co Mikołaj Pawłowi uczynił, to uczynił za jego początkiem, iż mu pirzwej Paweł wsiaczną* [‘ropiejącą, wysiekową’] *ranę dał*” (Rzepka 2001: 206)⁵.

⁵ Por. Sstp hasło **Wsiaczný** *corruptum pro usieczny czy usieczony*.

Sprawa druga zwracająca naszą uwagę to forma aorystycznego *by* w połączeniu z imiesłowem przeszłym w liczbie mnogiej, a więc dla wyrażenia 3. os. lm., co pokazuje nam przykład z cytowanej wcześniej roty: *thi* (sc. rany) *bi* ('były') *szą staly za yego poczanthkem* 1423 AKPr VIIIa 163. Typową postacią 3. os. lm. aorystu czasownika *być*, zanotowaną w staropolskich źródłach, była forma *bychą* oraz prawdopodobna *byszę* (poświadczona w trybie warunkowym). W trybie warunkowym, w którego funkcji od najdawniejszych czasów występują formy aorystu, w najstarszych polskich zabytkach językowych obok nich pojawia się forma *by* z zerowym wykładnikiem osoby. Taka funkcja aorystycznego *by* w czasie zaprzeszłym dla wyrażenia liczby mnogiej została zauważona przez W. Rzepkę i W. Twardzika, poddających analizie pod tym kątem tekst Rozm. „W Rozmyślanii, analogicznie do wymienionych wcześniej przykładów aorystycznego *by* w 3. os. lp., wystąpiło ono w trzech... wypowiedzeniach” (Rzepka, Twardzik 1996: 45). Do nich trzeba dopisać podany przez Rzepkę przykład z rot pyzdryskich: „jako acz **by** sie Maciejowi ktore rany **dostaly**, ty mu sie dostaly za yego początkiem Pyz 447; 1416” (Rzepka 2001: 206). Z kolei Rzepka podaje poświadczenie na użycie *by* dla wyrażenia l. podw., które w Sstp również zakwalifikowane zostało jako *plqperf. 3. du. m. by* złożyła 1421 Pyzdr nr 702: „cso **by** ['była'] yego dwa a moja dwa **słożyła**” (Rzepka 2001: 208).

Sprawa aorystycznego *by* w 3. os. liczby pojedynczej dla wyrażenia liczby mnogiej nie doczekała się zadowalającego wyjaśnienia. Zrozumienie w staropolszczyźnie aorystycznej formy *by* inaczej niż tylko jako formy trybu warunkowego mogło pociągać za sobą błędne jej użycie. Tylko homonimiczność tych form i już nieznamość form *abyszę* i *abychą* może tłumaczyć użycie w opisanych przypadkach formy *by* w trybie oznajmującym dla liczby mnogiej.

Wykaz skrótów

BZ – *Biblia królowej Zofii (szarospatacka)*, wyd. S. Urbańczyk i V. Kyas, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965–1971.

Rozm – *Rozmyślanie przemyskie*, wyd. F. Keller i W. Twardzik, t. III, Weiher Verlag, Freiburg i. Br. 1998–2004.

Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyka, t. I–XI/6, 1953–2000; red. zespół, t. XI/7–XI/8, 2001–2002, Ossolineum, Instytut Języka Polskiego PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków, <https://pjs.ijp.pan.pl/> (dostęp: 07.09.2017).

C – Stary testament Cardy, cytowano za wyd. BZ.

T – Biblia taborska (młynarki), cytowano za wyd. BZ.

V – *Biblorum sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam nova editio*, curavit A. Gramatica, [Romae] 1959.

Bibliografia

Łoś J., 1927, *Gramatyka polska. Cz. 3: Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów.

Gebauer J., 1909, *Historická mluvnice jazyka českého*, díl III: *Tvarosloví*, II: *Časování*, vydání druhé, Praha.

Rzepka W.R., 2001, *Glosa do staropolskiego czasu zaprzeszłego z aorystycznym słowem posiłkowym*, [w:] *Studia Historycznojęzykowe* nr 26. Prace Językoznawcze UŚ, Katowice, s. 202–211.

Kowalewicz H., Kuraszkiewicz W. (red.), 1959–1981, *Wielkopolskie roty sądowe XIV–XV wieku*, t. I–V, Poznań–Warszawa–Wrocław.

Twardzik W. i in., 2005, *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, Kraków.

Rzepka W.R., Twardzik W., 1997, *Archaizmy fleksyjne w „Rozmyślaniu przemyskim”*. 3. *Formy z aorystycznym „by”* (3. os. lp. czasownika „być”), „Język Polski” LXXVII, s. 41–46.

Once more on aorist in the Old Polish

Abstract

An analysis of examples of the past perfect tense composed of a singular and plural past tense participle and an aorist form of the ‘to be’ verb in the singular third person form used as an auxiliary word is given in the article. The author, referring to the research of W.R. Rzepka, presents three consecutive examples from the mediaeval court oaths, where the aorist *by* has the meaning of ‘był’ (past form of the to be verb in Polish).